

Szilágyi Ákos

Auschwitz a Hely¹

A Párhuzamos történetek fenségessége

Akikben a *Párhuzamos történetek* igazi olvasójára talált, a mű hatásáról beszélve, gyakran valamilyen egzisztenciális megrázkódtatásról számoltak be, valamilyen – végső soron és persze merőben esztétikai értelemben – *örömteli* belső összeomlásról. Szétmenésről. Tulajdonképpen valamilyen *negatív tetszésről*. Gyakorta kezdődnek ilyen negatív tetszéssel az életben a nagy szerelmek, a nagy barátságok, az életre szóló kapcsolatok. Ami túlzottan tetszik, aminek a vonzása lebíráhatatlan számunkra, először – és éppen emiatt – ellenállást, vonakodást vált ki bennünk, *taszítólag* hat ránk, mert frusztrál. Lecövekelünk előtte és próbálunk ellenállni annak, hogy magához rántsón, elnyeljen, bekebelezzen. Nem valamilyen félelmetesnek tetsző rossz, hanem a félelmetesnek tetsző (mert mértéktelen!) jó vagy szép vonzásának próbálunk ilyenkor ellenállni. A jónak és szépnek ez a mértéktelensége azonnal megejt, lenyűgöz, csakhogy negatív értelemben. A kezdeti negativitás (a viszolygás, a félelem) csak utóbb kezd összekapcsolódni a tetszéssel (az igenléssel). A lenyűgözöttség azonban annyira elementáris, a vonzás annyira ellenállhatatlan, hogy némi ellenállás után általában megadjuk magunkat neki. Pontosan így hatnak ránk a kivételes, a legnagyobb művészi

¹A 2012. december 5-én a Jelenkor Kiadó Nádas Péter 70. születésnapja alkalmából rendezett konferenciáján elhangzott előadás szövege a *Múlt és Jövő* folyóiratban jelent meg (http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2064/).

alkotások, melyekből *a semmi riadalma szól*, s melyek az *esztétikai fenséges* képződményei. Nem illeszkednek sehová: semmivel össze nem hasonlítható nagyságuk, *elhelyezhetetlenségük*, szabálytalanságuk úgy vonz, és végül úgy ránt magához, mint tátongó szakadék azt, aki túlságosan közel merészkedett hozzá, hogy mélységétől megmámorosodva, belenézzen. Kant esztétikájában a fenségest jellemzi ezzel a *negatív tetszéssel*. Most, e tizenöt percben, amelyből három már el is telt, arra teszek kísérletet, hogy Nádas Péter regényének rendkívüli esztétikai hatását a fenséges esztétikai kategóriája felől magyarázzam.

A Párhuzamos történetek az Auschwitz utáni világállapot regénye. A „kiteljesedett” vagy „tökéletes” bűnösség” – a fichtei *Vollendete Sündhaftigkeit* – világállapotának regénye. Nem Auschwitz regénye, noha a német koncentrációs tábor tematikusan is megjelenik benne, hanem azé a világállapoté, amelynek kiteljesülése Auschwitzban érte el tetőfokát. A mi világunk *menthetetlenül Auschwitz utáni világ* és pontosan ekként is tárul fel a regényben: *menthetetlenül, tehát* mindenféle erkölcsi (pláne politikai!) ítélet nélkül. Túl van a jó és a rossz emberi horizontján. Túl van az erkölcsileg vagy az ésszel felfoghatónak a határán. Nem vonatkoztatható semmire és senkire: sem Istenre, sem történelemre. Épp ez a vonatkozásnélkülisége a szívdermesztő, a szédítő és megrendítő. E *dermesztő vonatkozásnélküliség* az egyetlen vonatkozás, amely – és éppen ezért csakis *esztétikailag* egyáltalán feltárulhat még azok előtt, akik számára üres az Ég és üres a Föld is.

Auschwitz sötét pecsét ezen világon. Nem Isten, hanem Isten hiányának pecsétje. A Semmi pecsétje. Isten pecsétje

egykoron Istennek a teremtményi világ, a történelem fölötti uralmát jelképezte. Auschwitz pecsétje a világon az Istentől Elhagyottságot, a káoszt jelképezi. A bűnök lepecsételése egykor azt jelentette, hogy Isten átadta őket a feledésnek. A pecsét ebben az értelemben törlést, feledést, amnesztiát, vagyis elengedést, szabadon bocsátást jelentett. Auschwitz pecsétje ennek épp az ellenkezőjét jelenti: a bűnök törölhetetlenségét, elévülhetetlenségét, örök fogságot. *Auschwitz-cal szemben nem lehet igazunk.* Semmiféle szabadsággal nem rendelkezünk vele szemben. A feledés szabadságával szemben. Feltörhető-e Auschwitz fekete pecsétje? Ebben a világállapotban minden eddigi morális és racionális feltörési kísérlete menthetetlenül hazugsággá torzult. Auschwitz minden meghazudtol: vallási hitet, erkölcsi belátást, műveltséget és magasröptű filozófiai igazságot. Ama fekete pecsét a hazugság fekete pecsétje a világon: *világcáfolat*. Márpedig – mint Kafka írja – „Egy hazug világból a hazugságot még az ellentétével sem írhatjuk ki; csak úgy, ha egy igaz világra váltjuk.”

Az esztétikai képzelőerő mozgósításával és végső megfeszítésével éppen erre történik kísérlet: a meghazudtolt, hazugságba merült világnak egy igaz – *legalább esztétikailag igaz* – világra váltására. Az esztétikai megismerésben és átélésben az emberi világ egészére rányomódó hazugság fekete pecsétje és e pecsét feltörhetetlensége válik láthatóvá és felülírhatóvá. Nevezhetjük ezt a pecsét esztétikai feltörésének is. Ez az esztétikai feltörési mód kapcsolódik a fenségeshez. *Fenséges Auschwitz*. Kimondani is háborzongató.

Arra, hogy mit is jelenthet Auschwitz vonatkozásában az esztétikailag fenséges, most csak egyetlen példa Kertész Imre

Sorstalanságának utolsó lapjáról: „...a kéklő dombok fölött már lilák voltak a bárányfelhők és bíbor színű az ég. Köröttem is, mintha valami változott volna: csökkent a forgalom, az emberek léptei lelassúdtak, hangjuk elcsöndesedett, tekintetük megenyhült és arcuk mintha egymás felé fordult volna. Az a bizonyos jellegzetes óra volt ez – még most, még itt is felismertem -, legkedvesebb órám a táborban, s valami éles fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána: a honvágy.” Már Goethe színelméletében a természetben egyedülállónak és lényegében fenségesnek írja le az alkonyati bíbor hatását: bíborszínű üvegen át nézve a természet *szörnyűséges* fényben jelenik meg, „*ilyennek kell lennie a földnek és az égnek az Utolsó Ítélet napján*”. Ilyen értelemben igaz, amit Pilinszky így foglalt össze: „*A tömegtáborok lakói a naplementébe kapaszkodtak.*” És ilyen értelemben írható föl az Auschwitz utáni világállapot homlokára egy Auschwitzot *Auschwitz előtt* mélyen megsejtő és szívében megélő költő *régi világállapotot búcsúztató* fenségesen kozmikus versének néhány sora: „*Piros vérben áll a tarló/ s ameddig a lanka nyúl,/ kéken alvad. Sír az apró/ gyenge gyep és lekonyúl. / Lágyan ülnek ki a boldog/ halmokon a hullafoltok. / Alkonyul.*” (József Attila: *Költőnk és kora*) A pecsétnek azonban csak egyik feltörési módja esztétikai; a másik a vallási. Ez utóbbi a hit egzisztenciális ugrásában, a hit *salto mortalé*-jában valósul meg, a keresztény misztika nyelvén mindenekelőtt Pilinszky Jánosnál, a zsidó misztika és az egzisztencialista gnoszticizmus fogalmaiban Hans Jonasnál és Paul Celannal, az egyházban pedig az *Auschwitz-teológia* áramlataiban.

A borzadályt Goethe legjobb osztályrészünknek nevezte a *Faustban*, szinte csak költői formát adva a fenséges kanti

értelmezésének: „Legjobb osztályrészünk a borzadály, /A meghatottak / benne érzik csak át a Legnagyobbat”. Nos, e Legnagyobb a történelem előtti időkben az istenség vagy a misztérium volt. A történelemben, a történelmet átszakító, a történelem horizontján belül fel nem fogható Legnagyobb Auschwitz. Auschwitz mint tárgy nem önmagában fenséges, hanem azáltal, amit a *felfoghatatlansága* előtt megtorpanó gondolkodás visz bele. „Hisz valójában egyáltalán nincs lehetőség arra, hogy *a történeteket, amelyeknek sajátossága éppen a felfoghatatlanság*, felfogjuk, teljes egészében megismerjük és így beemeljük a tudatunkba.” – írja Gershom Scholem is. (Zsidók és németek. In Uő: A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások II. Atlantisz, 1995. 222.l.]

Amikor valamit „nemcsak nagynak, hanem éppenséggel abszolúte minden szempontból (minden összehasonlításon túl) nagynak, azaz fenségesnek nevezünk, akkor hamarosan belátjuk: hogy számára rajta kívül nem kereshetünk megfelelő mércét, hanem csakis önmagában. Olyan nagyság ez, mely csupán önmagához hasonló. Ebből következik, hogy a fenségest nem a természeti dolgokban kell keresnünk, hanem kizárólag a saját eszméinkben...” – írja Kant és folytatja: „nem nevezhetjük fenségesnek a hatalmas viharok által felkorbácsolt óceánt. Látványa iszonyatos, és lelkünket már jó néhány eszmével meg kellett töltenünk ahhoz, hogy az ilyen látvány egymagában fenséges érzésre hangolja...” Hasonlóképpen a történelem felkorbácsolt óceánjának látványa, annak a Haladásnak a látványa, amely mint valami pogány isten, leöltek koponyájából issza a nektárt. Auschwitz látványa, az egyetemes alkony múlhatatlan látványa ez a mi számunkra.

Mi történik a fenségesben, miként jön létre a fenséges megrázkódtató hatása? Az „érzelmet a tárgy nemcsak *vonzza*, de váltakozva mindig újra *taszítja* is – a fenséges láttán érzett *gyönyör nem annyira pozitív tetszést*, mint inkább *csodálatot* vagy *tiszteletet* tartalmaz, megérdemli, hogy *negatív tetszésnek* nevezzük.” Bár persze nem a visszatetszés értelmében. A „negatív tetszés” *nem* a nem-tetszést jelenti, hanem azt az esetet, amikor a nem-tetsző, a visszatetsző tetszik, amikor a nem-re mondunk igen-t, a mértéktelenné vált rossz okoz – de nem morális rosszasága, hanem esztétikai hatása folytán – tetszést. *Félreértések* elkerülése végett: nem a műalkotásra vonatkozó ízlésítélet negativitásáról van szó (nem tetszik a mű stb.), hanem arról a gyönyörről, élvezetről, aiszthézisről, amely a negativitásból nyeri az élvezetet. Ilyen a biztos távolságból nézett katasztrófa fenségessége; a borzadályban, a felindulásban rejlő tetszés; a tátongó szakadék mámore, a halál vonzereje, amelyről annyit írtak a romantikusok. Márpedig, ha minden a felfoghatatlanba, a semmivel össze nem hasonlíthatóba lendül át, akkor a fenséges lesz a lét egzisztenciális megtapasztalásának egyetlen *igaz módja*, bárha nem Isten, hanem a Semmi alakjában. „A fenséges érzése tehát *a nem-tetszés érzése*, amely – az esztétikai nagyságbecslésben – abból fakad, hogy a képzelőerőnek az ész által történő becslése *elégtelen*, és ugyanakkor ennek során feléled” egy másik tetszés.

Az a fenséges, amelyről Auschwitz kapcsán beszélek, a történelemhez kapcsolódik, a történelem felfoghatatlan, értelmezhetetlen, borzadályos képződményeihez, rémséges alakzataihoz, amelyeknek Auschwitz ad nevet. Nevet, de nem értelmet. Az összes többi névadás épp azért félrevezető, mert

általánosít, s ezáltal értelmet ad, vagyis leszűkíti, izolálja, elválasztja, a történeti múltba, avagy hát az emlékezetbe zárja Auschwitz-ot, e nem múló jelent, ezt a negatív örökjelent. Auschwitz a mi abszolút jelenünk és ez ma sehol nem *látszik* annyira, mint Európában, sehol Európában annyira, mint Németországban és Magyarországon. Abszolút, amennyiben meg nem haladott és mindmáig kérdéses, valaha is meghaladható lesz. Akár az lesz, akár nem, a világról mostantól csak Auschwitzon keresztül lehet igaz képet alkotni. Auschwitz nem különös tárgyat, lezárult eseményt, tényeket, hanem a világ, az ember új és kikerülhetetlen nézőpontját jelenti: *sub specie Auschwitz*. Minden eltekintés Auschwitztól, minden átnézés rajta, függetlenül attól, hogy a morálisra, a vallásira vagy a társadalmira hivatkozik, giccsben végződik, vagyis hazugságban, alakoskodásban, ami maga a gonosz, s aminek maga Auschwitz csak végső kiteljesedése volt. Auschwitz nem a hátunk mögött van, hanem előttünk áll.

Közvetlenül az események bekövetkezése után nem lehetett felismerni, de a katasztrófa nyomán támadt fekete lyuk körül kavargó viharok elültével, világosan látható lett, hogy *Auschwitz a hely*. Pontosan abban az értelemben, ahogy a Martin Buber által összegyűjtött *Haszid történetek* egyikében a világot átfogó Istent nevezik Helynek (héberül: „mákóm”): *Isten a hely*. De nem valamilyen külsődleges és statikus adottság értelmében (Isten a világ helye), hanem a potencialitás, a „feladottság”, az ember saját dinamikája, spirituális mozgása által történő *helyé válás* értelmében: „Az embernek Istenbe kell behatolnia, hogy Isten körülvegye és *a helye legyen*.” – válaszolja Pinhász rabbi az Istent mint Helyet firtató kérdésre. Hasonlóképpen Auschwitz is

– az Abszolút negatív hely, amelyet helyesebb lenne Nemhelynek vagy a Hely abszolút hiányának nevezni – csak akkor válhat *helyünk*ké, ha beléhatolunk – feltétlen vallási hittel vagy radikális esztétikai képzelőerővel – és körülvesz minket negativitásának egész borzalmas kisugárzásával. Auschwitz természetesen nem Isten „helyére” (a Hely helyére?!) lép, hanem Isten *abszolút hiányának* megjelenése: a Teljes Elsötétülés, a Legmélyebb Pont, amely a *hit misztikus ugrása révén* megint egyszer a Legmagasabb Pont (a „Mélypont Ünnepe”) lehet, az *esztétikai képzelőerő* által szemlélhető alakra hozva pedig a *fenséges* maga.

Az *értelem* Auschwitz – a Nemhely – *színe előtt* lecövekel; a *morális* ítélőerő csődöt mond; a *konceptuális* megragadás minden erőfeszítése hazugságba torkollik. Az Ész csak teljes gyámoltalanságát és tehetetlenségét vallhatja meg a modern – a bürokratikus, a kalkulatív és a technikai-tudományos – racionalitás ezen irtóztató teljesítménye előtt, amelyben mintegy összegződött és kicsúcsosodott a modern haladás egész rossz oldala, negativitása, katasztrófizmusa. Ha nem azonnal vagy nem teljesen volt érthető mindenki számára Walter Benjamin nem sokkal Auschwitz előtt mondott szentenciájának igazságtartalma, miszerint a haladás eszméje a katasztrófa eszméjébe ágyazandó, akkor Auschwitz után ez már evidencia. A józan ész és a spekulatív ész vagy magába gubózik vagy elkezd mellébeszélni, halandzsászni, moralizálni. Se vége, se hossza ennek az émelyítő mellébeszélésnek, amely jobbára a tiszteletreméltóság ünnepi köntösében fellépő moralizálás és kegyeletteljes emlékezés nyelvén zajlik. Igaz módon, tehát hazugság nélkül, a Gonosznak tett engedmények nélkül csak

egyféleképpen lehet tudati síkon fölzárkózni ehhez a szó szerint *felfoghatatlan*, semmivel össze nem hasonlítható Helyhez, ahol a világ a huszadik században megrekedt: az esztétikai képzelőerő révén, a fenséges kiváltotta egzisztenciális megrázkódtatásban, az elragadtatott negatív tetszésben. A *Párhuzamos történetek* inkommenzurabilitása – művészi értelemben vett összehasonlíthatatlansága – éppen ebben áll: nincs még egy regény a huszadik században, amely esztétikailag radikálisabban, szellemileg könyörtelenebbül tárná fel előttünk azt a minden eddigi emberi tapasztalatot felforgató igazságot, hogy *Auschwitz a Hely*.

„Auschwitz” neve

Kommentár

Ahhoz a szemléleti és érzületi radikalitáshoz, amelyet ennek a világállapotnak (emberi állapotnak) a fogalmi tudatosítása és esztétikai elképzelése megkövetel, méltatlan minden olyan utólagos, eufemisztikusan stilizáló elnevezés, amely a kellemetlen, felzaklató, borzalmas *igazi név* „Auschwitz” lecserélésére irányul. Auschwitz elviselhetetlen igazságának „könnyített” igazsággal, megszépített igazsággal, vagyis giccsel való helyettesítése az egyik legszembetűnőbb jele a világállapot Auschwitz utániságának. A világállapotnak *igaz nevet* adó „Auschwitz” szó ellen kezdettől fogva erős ellenállás mutatkozott. Már Jean Améry arról számol be könyve 1966-os

előszavában, hogy egyik jóakarató barátja, amikor meghallotta, miről készül könyvet írni „lelkemre kötötte: foglalkozzam Auschwitz-cal minél kevesebbet, a szellemi kérdésekkel viszont annál többet. *Azt is mondotta még, hacsak tehetem, kerüljem a címben az Auschwitz szót: az olvasóközönség allergiás erre a földrajzi, történelmi és politikai fogalomra.*” (Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen*. Múlt és Jövő Kiadó, 2002.17.1. – Kiemelés – Sz.Á.) Hasonlóképpen fogalmazott évtizedekkel később Kertész Imre is, aki első, e tárgyban írott esszéjének még az *Auschwitz és Kolima* címet adta, később pedig vonakodva és fenntartásokkal ugyan, engedett a „holocaust” szó térhódításának: „Mert a tényért, hogy a Holocaust idővel valóban az európai – legalábbis a nyugat-európai – köztudat részévé vált, meg kellett fizetni az árat, amit a nyilvánosság szükségképpen megkövetel. Úgyszólván azonnal elkezdődött a „Holocaust” stilizálása, amely mára szinte elviselhetetlen méreteket öltött. *Hiszen már maga a „Holocaust” szó is stilizálása, a jóval brutálisabban hangzó „megsemmisítő tábor” vagy „Endlösung” szavak finomkodó absztrahálása.* Talán nem kellene csodálkozni rajta, hogy miközben egyre többet beszélnek a Holocaustról, annak valósága – az emberirtás hétköznapijai – mindinkább kicsúszik az elképzelhető dolgok köréből.” (Kertész Imre: *Kié Auschwitz?* In: *A száműzött nyelv*. 241-242.1. Magvető, 2001.) „A túlélés kényszere – folytatja Kertész Imre – rászoktat, hogy amíg csak lehet, meghamisítsuk a gyilkos valóságot, amelyben fenn kell tartanunk magunkat, az emlékezés kényszere pedig rávesz bennünket arra, hogy valami elégtételt csempésszünk emlékeink közé, az önsajnálát balzsamát, az áldozati önfelmagasztalást. S amíg átengedjük magunkat a késői szolidaritás (vagy a

szolidaritás látszata) langyos hullámainak, elengedjük fülünk mellett a hivatalos gyász-szónoklatok frázisai mögül kihallatszó valódi, s korántsem minden aggodalmat nélkülöző kérdést: hogyan szabaduljon meg a világ Auschwitztól, a Holocaust terhétől?” (I.m. 242.1.) Mivel azonban Auschwitz elképzelése és elgondolása nélkül a világ soha nem szabadulhat meg *Auschwitz utániségától*, nem érhetjük be az *igazságnál* kevesebbel. Az igazság, a *leplezetlen* igazság maga Auschwitz. Ezért nem lehet semmilyen más szóval helyettesíteni, ezért kell ragaszkodnunk ehhez a kegyelet és feledés lepleit szétszaggató, már-már trágárságszámba menő szóhoz mindaddig, amíg Auschwitz igazsága – *a trágár igazság* – érvényben van. De hogyan lehetne Auschwitz az igazság a hívő számára, akinek Krisztus az igazság (*alétheia*)? Úgy, ahogyan például a katolikus Pilinszky János számára lett az vagy ahogyan – egészen más vallási közvetítéssel – a zsidó és gnosztikus egzisztencialista Hans Jonas számára lett Auschwitz az igazság. A törvény alatt élő ember (*homo sub lege*) és a kegyelem alatt élő ember (*homo sub gratia*) világállapota (világkora) után eljött a *homo sub Auschwitz* – az Auschwitz alatt élő ember – világállapota. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy mind a törvényhez, mind a kegyelemhez Auschwitzon keresztül vezet az út. Nem vissza – visszafelé nincs út –, hanem előre. A törvény Auschwitz-cal kifordult sarkából és a kegyelem kárhozattá vált. Minden negatívan, visszajáról mutatkozik. Auschwitz az igazság (*alétheia*) visszája. Innen ered ennek az igazságnak *elleplezhetetlen* otrombasága – fenséges trágársága, szent obszcenitása is.